

Gevoelsindividualisme

Door: Meerten B. ter Borg

Men hoort wel eens dat er geen gemeenschappelijke waarden en normen meer zijn en dat onze samenleving dus aan individualisme en hedonisme te gronde gaat. In dit essay weerspreek ik niet dat onze samenleving aan individualisme en hedonisme te gronde gaat, maar wel, dat er geen waarden en normen meer zijn. Het tegendeel is het geval: individualisme en hedonisme zijn onze waarden. Het zijn geen uitingen van normloosheid, maar de hartstochtelijk aangehangen waarden, waar onze economie op drijft.

Zootje

Laat ik beginnen met het individualisme en het individualiseringsproces. Hieronder wil men nogal eens verstaan, dat de mensen totaal op zichzelf zijn teruggeworpen en dat de collectieve normen en waarden meer en meer aan het verdwijnen zijn. Er zou hierdoor een totaal pluralisme ontstaan en zingeving en moraal zouden geheel geprivatiseerd zijn. Iedereen zou zijn eigen normen najagen. Het gevolg daarvan zou weer zijn dat er een geweldig legitimiteitsprobleem ontstaat in de westerse wereld. Het is een losgeslagen zootje en niemand heeft nog enig gezag.

Maar individualisme zelf is een norm of een waarde. Het is zelfs een kernpunt van ons gemeenschappelijk zingevingsstelsel.¹ We vinden het heel vanzelfsprekend en heel goed dat we zelf, als individuen, kunnen bepalen waar ieder voor zich, als individu, voor leeft. Dit is uniek en het is mede een verworvenheid van het christendom², die van groot belang geworden is in de moderne tijd. Het is ook iets, waarmee we ons profileren ten aanzien van andere culturen en dat ons met die culturen in aanvaring brengt. Wanneer men daar bijvoorbeeld niet zelf mag beslissen waarvoor men leeft, en dat men bijvoorbeeld tegen zijn wil kan worden uitgehuwelijkt, dan stuit dat ons tegen de borst. Maar ook in onze eigen cultuur had men tot voor kort maar te leven voor bijvoorbeeld het onderhouden van zijn familie (dit gold voor de meesten) of voor de eer van zijn familie (dit gold de elite).

Individualisme betekent niet alleen dat het individu meer en meer soeverein lijkt te worden in zijn beslissingen, het betekent ook dat het individu meer en meer de maatstaf wordt waaraan men alles afmeet. Wat goed is wordt meer en meer identiek aan wat goed is voor het individu. Wat zinvol is, is zinvol als het dat is voor een individu.

Dat neemt niet weg, dat de waarden, die we als individuen kiezen, collectieve waarden zijn. We hebben ze niet zelf geschapen. Hoe privé de zingeving ook moge lijken, zij blijkt toch ook weer opgebouwd te zijn uit elementen die cultureel gemeengoed zijn (hoe kan het anders?). Deze privé bouwwerkjes zijn dan ook door de socioloog/psycholoog Jacques Janssen prachtig vergeleken met vogelnestjes: ieder bouwt ze 'op zijn eigen houtje, maar je vindt er de hele omgeving in terug'.³

De conclusie moet zijn dat het belang van privé-zingevingsystemen sterk gerelativeerd moet worden. Ze zijn eerder een creatieve individuele uitwerking van gemeenschappelijke zingevings-elementen, dan een alternatief voor gemeenschappelijke zingeving. Daarbij kan het heel goed een extraatje

zijn, bovenop de bestaande, hechte gemeenschappelijke zingeving.

Individuele marktwaarde

Ons individualisme is een radicaal individualisme, in die zin dat iedereen in principe genomen wordt voor wat hij is als individu, ongeacht zijn sociale afkomst. Anders dan in bijna alle andere samenlevingen doet de sociale positie er niet meer toe. Dit puur democratische individualisme komt het beste tot zijn recht op de vrije markt. Hier wordt idealiter ieder individu uitsluitend op zijn individuele marktwaarde beoordeeld. Het westerse individualisme is een van de voorwaarden voor de betrekkelijk moeiteloze radicalisering van de marktsamenleving die we op dit moment meemaken.

Maar het belang van de waarde van het individu is in meer handelingen en instituties terug te vinden. Het belang dat men tegenwoordig hecht aan de individuele gezondheid en welzijn in het algemeen, is zonder individualisme niet begrijpelijk. Dat geldt ook voor de opkomst van het medische bedrijf als een van de belangrijkste sectoren van de samenleving, inclusief de psychotherapie in al zijn vormen.

Dit individualisme leidt paradoxaal genoeg toch weer tot allerlei vormen van gemeenschap. De mens blijft een sociaal wezen. Men wil de individuele belevenissen delen. Men praat erover met elkaar. Men praat erover in zelfhulpgroepen en ook in televisieprogramma's. De meest intieme belevingen worden hier gedeeld met een miljoenenpubliek. De verhouding tussen privé en publiek krijgt hierdoor een hele aparte betekenis. Zoals gelovigen trachten hun geloof te versterken door het te verkondigen en het zo een bredere sociale basis te geven⁴, zo trachten sommige mensen hun privé-belevingen plausibeler te maken door ze publiek te maken. Ze hebben als sociale wezens het publiek nodig om zelf te geloven dat hun privé-ervaringen waar zijn en dat ze recht hebben op die privé-ervaringen. Door dit soort rechtvaardigingen van individuele belevingen wordt het individualisme als gemeenschappelijke waarde, en dus als deel van gemeenschappelijke zingeving, weer versterkt. Het individu staat centraal in ons gemeenschappelijke zingevingsstelsel omdat we alles doen voor het individu. Wat gedaan is voor het individu is wel gedaan. Daarna is er niet veel zinnigs meer te doen. Wat daar nog bovenuit gaat (bijvoorbeeld het verwerven van het eeuwige leven in een hiernamaals) is nog altijd individualistisch, maar door de secularisering steeds minder gemeenschappelijk. Het is een waarde van subculturen aan het worden.

Zelfdiscipline

Wat wij vandaag de dag meemaken is daarbij een wonder van gedisciplineerdheid en consensus. Mensen gedragen zich vrijwel allen zeer keurig en op dezelfde wijze, zonder dat daar enige vorm van fysieke of andere dwang achter zit. Vroeger waren spreekwoorden als 'wiens brood men eet, diens woord men spreekt' en 'eius regio, cuius religio' van kracht. Er werden principes in uitgedrukt, die niet minder betekenden dan dat fysieke dwang zorgde voor gehoorzaam gedrag. Dit is verdwenen. Er zijn mensenrechten en sociaal vangnet voor in de

plaats gekomen. Hetzelfde kan gezegd worden voor sociale controle. Een geweldige sociale controle binnen de kleinere gemeenschappen heeft in de moderne tijd plaats gemaakt voor een hoge mate van zelfdiscipline.

Daar komt een grote mate van consensus bij. Het paarse kabinet is er een duidelijk teken van, dat er eigenlijk geen politieke hete hangijzers meer bestaan. De politiek is uiterst vervelend geworden en een zaak voor specialisten, die eindeloos steggelen over bepaalde bestuurlijke of technische details. Politiek is, gegeven de consensus, praktische bestuurskunde geworden. Bij een dergelijke brede consensus verliest zoiets als een 'legitimiteitscrisis' - waar filosofen zo vaak over spreken, of hij er nu is of niet - iedere maatschappelijke relevantie, althans op dit moment. Ongetwijfeld bestaat er een grote onvrede, die zich uit in cultuurpessimisme, maar deze onvrede is op geen enkele manier effectief.

Maar ziet U dan niet een toenemende verloedering, meneer? Ziet U dan niet dat de mensen steeds meer normen aan hun laars lappen? Dat zie ik inderdaad en het neemt maar al te vaak verontrustende vormen aan. Maar het betekent niet dat er geen normen zijn. Ze zijn eerder het gevolg van de normen die breed in de samenleving worden aangehangen. Het zijn de ontsporingen en de ongewenste bijeffecten van onze normen.

Genieten

Hoe zit het met het hedonisme? Is het niet zo, dat mensen uitsluitend uit zijn op hun lolletjes en niets meer dan dat? Ook hier leert de gewone waarneming al anders. Mensen willen niets liever doen dan werken. Overal kan men lezen dat werkloosheid het grootste probleem is. Mensen, die werkloos worden hebben in veel gevallen psychotherapie nodig. Hoewel we momenteel niet in een samenleving leven, waarin werkloosheid levensbedreigend is. Er wordt in onze samenleving in grote consensus gestreefd naar een volledige werkgelegenheid en een geweldige toename van de arbeidsproductiviteit. Dit gebeurt op grond van positief aangehangen waarden, die tezamen een hoeveelheid ellende veroorzaken, die we niet kunnen overzien.

Als we al van hedonisme mogen praten, dan zijn we niet alléén hedonistisch in de moderne samenleving. Er is sprake van een wonderlijke combinatie van hard werken en pogingen om intens te genieten. Genieten is misschien het woord niet. Te beleven is eerder een adequate term. We doen dit op individuele wijze. Dit is de geestelijke achtergrond van de huidige consumptie-economie. Er moet hard worden gewerkt, om vervolgens machines aan te schaffen, die voor ons het werk doen, terwijl wij, bijvoorbeeld door middel van weer andere machines, genoeg beleven. Terwijl de wasmachine snort beleven wij onze avonturen via de televisie of op het internet. Onze belevenissen zijn virtueel. We kunnen alles beleven. We sterven en we rijzen op uit onze as. Maar niet echt, niet lijfelijk. We beleven het allemaal als individu, maar zoveel individuen beleven zo graag hetzelfde dat er een markt voor is, die in de vele miljoenen loopt.

Individualisme en het arbeidsethos zijn erfenissen van het christendom, of, zo men wil, hedendaagse vormen van ons christelijk erfgoed. Wij werken hard, en wij hopen de hemel te beërven, al of niet als gevolg van onze inspanningen. De secularisatie heeft echter gemaakt dat we er niet zo zeker van zijn dat die beloning na dit leven komt. We nemen daarom liever het zekere voor het onzekere: niet na het leven, maar na de arbeid. De hemel creëren we maar vast zelf. Door ons individua-

lisme interpreteren we hem als het ondergaan van heerlijke, of althans unieke sensaties.⁵

Beleving

Door dit individualisme ligt dus, in veel van wat men doet, de nadruk op de 'beleving'. Het leven wordt meer en meer beschouwd als een aaneenschakeling van belevenissen.⁶ Mensen willen alles ervaren, beleefd hebben. Men wil geen kinderen om de familie of de dynastie voort te zetten, of om een oudedagsvoorziening zeker te stellen (dit is in de arme landen het geval) maar om het meegemaakt te hebben. De zaken worden verkocht als belevenissen, van een vakantiereis naar de Kilimanjaro tot de frisheid van een nieuw soort maandverband. Beleving is het belangrijkste verkoopargument. Een verkoopargument van iets gaat altijd terug op een fundamentele waarde. In dit geval is dat individuele beleving.

Het belevingsindividualisme, waarvan ik hier slechts enkele kenmerken oppervlakkig heb kunnen beschrijven, is het correlaat van ons economische systeem. Het is de wonderlijke verbinding tussen individualistische, onverzadigbare werklust en consumptielust, die voortkomt uit een verlangen naar bevrijding, beloning, erkenning.

Het waardenaspect ervan wordt te vaak door critici van onze samenleving onderschat. Het belevingsindividualisme, met de daaraan gekoppelde consumptiedrang wordt dan als zwakheid en domheid gezien, of zelfs als idioterie. Maar op die manier zijn ze niet te begrijpen, evenmin als de economie. Laat staan dat men ze duurzaam kan hervormen.

¹ Origineel is deze these niet. Hij is honderd jaar oud en afkomstig van Durkheim. Hij meende dat het enige wat we in de westerse samenleving op den duur nog gemeen zouden hebben, het individualisme zou zijn. Hij aarzelde zelfs niet het individualisme de religie van de toekomst te noemen en baseerde op deze gedachte een hele opvoedingsleer. E. Durkheim, *Het individualisme en de Intellectuelen*, in: H.P.M. Goddijn, red., 1973, *Sociologie, socialisme en democratie*, Meppel: Boom.

² Dat het christendom de bron is van het westerse individualisme zal men niet voetstoots willen aannemen. Ik baseer me op Troeltsch, E., 1992 *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

³ Jacques Janssen, 1988, de jeugd, de toekomst en de religie, in: *Jeugd en samenleving*, 18, 7/8, 422.

⁴ L. Festinger, e.a., 1956, *When Prophecy Fails*, Minneapolis: Univ. of Minnesota Press.

⁵ Voor de christelijke achtergronden van het belevingsindividualisme, vgl. Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford 1978: Blackwell.

⁶ Zie bijvoorbeeld Gerhard Schulze, 1993, *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.

Meerten ter Borg is universitair hoofddocent godsdienstsociologie aan de Universiteit van Leiden.

De aanleiding tot dit Wendingkatern wordt gevormd door een artikel en een boek. Het artikel is van de hand van H.J. Tieleman, *De moderne ik-gerichtheid die in onze cultuur op allerlei manieren beleeden, uitgedragen en geritualiseerd wordt, is hopeloos verouderd* in *Trouw*, Letter en Geest d.d. 8-1-'91. Het boek is een uitgave van het MCKS onder redactie van Dick Koelega en Herman Noordegraaf, *Moet moraal weer? Voorbij de vrijblijvendheid en zedenmeesterij*, Kampen: Kok, 1994, met name het artikel van F. de Lange daarin, *Moraal: een kwestie van smaak? Verschuivingen in de bedendaagse moraal*. Het is te verkrijgen bij de boekwinkel of het MCKS (tel. 0343-516548). Prijs: f 24,90.